

DVOMOTORSKI STROJ*Slavoljub Ivanović*

Neko ga grubo vuče za nogu. — Diž' se. Kod sobnog. Počinje. Počinju ponovo košmarne noći, dok se sve jednom ne završi u nepovratnoj tminji. Sada će morati da iskusi to što nije htio da postane batinaš. Džeko mu neće navaliti na vrat obećanih sto osamdeset ljudi, biće to opet noći u sobnjakovoj sobi ili u podrumu Uprave zgrade. Tako možda neće ostati na kamenu nego na daščanom ili betonskom podu. Pa, negde se mora ostati — to je odabro već davno.

Džeko ne gleda u njega, ne više, nema batinaša, samo on i zamenik.

— Obući ćeš ovu crnu košulju i ne smeš je nikada skidati. Od jutra ćeš biti u dvomotorskom stroju. Nemaš više nikakve veze s nama, a paviljonom, s našim radnim strojem. Ne obraćaj nam se više ni za šta. Šta ti bude — biće ti. Sam si izabrao.

Dvomotorski stroj. Crne košulje. Obeleženi. Poniženi da umru u fašističkim košuljama. Ne da umru, da umri pred očima žice. Da svih vidje što će biti s njima ako se usude da ponovo nešto učine, kažu, pomisle. Zastrašivaće žicu, ali će priznati da »prevaspitavanje« batinom ne daje rezultate. Čoveka možeš uplašiti, ali ni strah nije večan. Primiri se čovek, učini poneku gnušobu, ali se uspravo. Mora se povratiti. Čovek je. Pri tom komunist. Zapravo, ako je čovek, šta drugo biti u ovom vučjem vremenu.

Na krugu radni strojevi. Blizu Centra okupljaju se dvomotorci. Oko njih popriličan prazan prostor. Šest vodnika urla i preti. Po komandi rukovodilaca strojeva cela žica grakće kao nad lešinama. To su oni zbog kojih će se teže poverovati revidiranju. To su dvostruki izdajnici. »Partija im je jednom oprostila, a oni opet.«

— Ua, crnokošuljaši.

Samo vika, pljuvanje. Žica sa njima više nema posla. Ima koće. Crnokošuljaši se zgledaju između sebe. Dragiša, Kiki, Miloš Sirotinja.

— Boli vas kita, kaže Relja, — vi ste radnička klasa.

— Zezaj se ti, zezaj, ovo neće biti baš zajebavanje, — prilazi mu Spasoe.

— Pa, neće biti »Krvavi put«. Biće okrvavljeni. Ali opet put. Vidiš, ovi nemaju puške, samo batine.

Srba, Sveta Francuz, Drča, Stošić, Paljaga, Hrast, Dapčevski, Sveta Cora.

Oko stroja zlokobna praznina. Ljudi galame, ali se odmiču od crnih košulja. Na izlasku iz žice sem dežurnog još nekoliko micionara.

— To su ti, a? Gle, gle kol'ko ih se nakotilo. Sad će brojka da im spadne.

Vodnici, podjareni, viču. Negde pre Crvenog pojasa guraju ih s puta.

— Nosi, vadi i nosi. Rukama, šta gledaš. Hteo bi macu. A umeo si po drugi put da izdaš? Čupaj rukama.

Okrvavljeni prsti po kamenu. Nade se poneka stena, nešto što je more izlokalio pre ljudskih prstiju. Ali ovo su dvomotorski prsti.

— Kuda da nosimo?

— Nosi. Brže. Gde bi da znaš? Nosi okolo, dok ti ne otpadnu ruke.

Počinje bescijljno nošenje kamena. Udarci, jer ruka ne može da otrgne kamen s kamena. Udarci, jer nađeni kamen nije dovoljno veliki. Jer nije okrugao. Jer nije četvrtast. Jer nije pravi kvadar. Jer nije nešto drugo nego je kamen. Vrti se s kamenom u krug. Nosi ga dijagonalno. Zasto je na ramenu? Zašto na ledima? Zašto u rukama, materi ti banditsku! Šta kilaviš. Brže! U izdaju si umeo da trčiš, a sada preplićeš nogama! Do mora, od mora, do puta, od puta.

— Dokle ovako?

— Pita. Pita, pita. Jel' te neko zvao natrag? Dok ne krepaš!

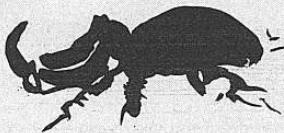
Tako su zamislili to. Kamen, trka i batine. Hoće li ih mrtve donositi u žicu ili će strojeve šetati pored njih? Kao onda, pre sedam-osam godina kad su doterivali mrtvu bandu, partizane, da ih narod gleda. Nabacane jedne preko drugih na volovskim kolima, rana poluispranih jesenjim kišicama. Smrt je širila oko kola kiselkast zadah. Na ponekom mrtvom još šajkača ili kačket sa suknjenom crvenom petokrakom. Ovde neće biti volujske zaprege ni petokrake. Vući će ih po kamenu ili nositi na tragačima, u crnim košuljama.

Iznenadan, snažan udarac s leđa. Vratni pršljenovi zarakcuju pod letvom, a bol rasteći glavu. Rolja se s mukom okrene ne ispuštajući kamen iz ruku. Drino Hajrudin, Ridokoso dubre. Upiljilo se zlim, crnim, sitnim očima u njega. Bol se stišava. Drino razjapi čeljust da urla, a Relja načini korak prema njemu.

— Ti, ridi gade. Pokušaš li još jednom da me udariš, ubiću te. Ja odavde neću izići, ali nećeš ni ti.

Ostaju tako zgledani nekoliko trenutaka. Relja, već s mirom mrtvaca, gleda hoće li se Drino usudit da digne letvu. Drino stoji neprekretan, zburjen, onda postaje svestan da bi mu ovaj stenom mogao smrskati glavu, okreće se žurno, mrmila: »Videćemo mi za ovo! i s još većim besom nego pre nastavljaju viku i tuču. Sada nose izvaljeno stenje prugom ka brodogradilištu.

2 polja

SADRŽAJ:**XX VEK: SVEDOČANSTVA**

Slavoljub Ivanović: DVOMOTORSKI STROJ	2
---------------------------------------	---

SVET

Mihail Bulgakov: MOSKVA U BELEŽNICI	9
Suzan Zontag: IZUZETNO KOMIČNI LAMENT PIRAMA I TIZDE	11
Jegor Radoj: JA	12
Mihail Kriger: PRIZOR KOJI GLEDA U BASTU ROBINZONA KRUSOA	14

INTERVJU

Ljubomir Tadić: NEMA SLOBODE BEZ OSPORAVANJA	16
FILOZOFIJA I PSIHOANALIZA	16
Džon Vizdom: FILOZOFIJA, METAFIZIKA I PSIHOANALIZA	20
Radoman Kordić: OZNAČITELJ I NJEGOVO ODRIDIŠTE	24

TUMAČENJA

Mihail Bahtin: ROMAN O VASPITANJU I NJEGOV ZNACAJ U ISTORIJI REALIZMA	30
Gustav Herling—Grudinjski: VERMER VAN DELFT	33
Živan Živković: KOMPJUTERSKA POEZIJA	35

KNJIŽEVNA BAŠTINA

Sava Damjanov: ISTORIJA JEDNE RECEPCIJE: KAKO [NI]JSU ČITALI KODERA [X]	40
Milivoj Nenin: »BORIM SE U OVOME MORU TU-DINSTVA«	43
Dva pisma Svetislavu Stefanoviću 1913	43

ZAŠTO BAŠ ŽIVOTINJE (I) priredio: Sreten Ugričić

Dino Bucati: STARI VEPAR, Vladimir Pištalo: ŽIVOTINJE, Ne-nad Vujadinović: OH, DRAGA MOJA, GOVORITE MAČKI, Branko Kukić: ZVIJER, Ivan Rastegorac: JEŽ, Raša Todosijević: PASJA GLAVA, Milovan Danolić: PSI KOJE VOLIM, Art Đado: PROCENA, IZVEŠTAJ O DIKIJU, David Albahari: KRAVA JE USAMLJENA ŽIVOTINJA, Žarko Radaković: PRIČA O PITOMOM ZECU, Darja Kačić: PRIRODNJAČKI MUZEJ, Ljubica Arsić: UČITELJ SVINJA, Snežana Bukal: MITRIDAT, Miloš Komadina: SUSRET, PRAVI ŽEĆEVI, Milenko Pajić: MALO SRPSKO STADO, Mileta Prodanović: MASNA CRNA PTICA IZ	
---	--

**NOVA PROZA I POEZIJA
NOVA ČITANJA**

XX VEK: SVEDOČANSTVA

lištu. Za neku suhomedinu. Nogama je lakše ako čovek može da drži korak od praga do praga. Stena sabija u kamen i koraci postaju sve kraći. Sada ih između pragova čine dva, pa tri, dok i pragovi ne postanu prepreka. Težina od ramena ide ka drhtavim nogama, nema više pljuvačke da ovlaži ispucale usne, vreo vazduh peče kroz grlo do pluća.

Drča najednom zaurla, baci kamen i potriči prugom. Urluk se ne slama o pragove, more ga ne upija, ne odbija se o kamen. Sve je zaglušnji, više nije ljudski. Izbezumljen trk i vrisak koji ne prestaje. Drča. Čovek koji je u Jajincima pobegao sa streljanja. Čovek koga nisu stigli nemacki kuršumi bežao je u slobodu, a sa crna košulja leprša oko njega i on trči i zavlja kao pobesnelo pseto. Trči ni u šta, nigde, nevestan bilo čega, razorenog mozga, zna samo da više ne može da se trpi. Slomio se Drča. Slomilo se ono nešto u njemu. Beži. Možda je i to sloboda, pobeći od ovog ludila. Vodnici jure zaanjim. Mašu batinama. Dvomotorci gledaju u priliku od koje se vidi samo crna košulja.

Dovode ga okrvavljenog i pomoredrelog. Na njemu su žive samo usijane oči. Vide li šta te oči? I šta je to što vide?

— Mislio si da pobegneš. Nema, bando. Odavde nema bežanja. Vodi ga u žicu!

Spasoje i Srba ga pažljivo pridržavaju. Ne može da stoji. Otkazale mu i noge.

— Vodi to dubre. Šta ga mazite!

Spasoje i Srba ga hvataju ispod miške

— Pusti se, Drča, to smo mi — kaže mu Spasoje.

— Ma vuci ga! Za noge vucite bitangu!

— Šta, bre, hoćete od njega. Vidite da ne zna za sebe — prasne iz Srbe. — Odneću ga.

— A-a-a, kako banda bandu čuva. Vuci ga!

Srba i Spasoje stoe kada su srasli s kamenom. Niko se ne pokreće.

— Protiviš se, bando. Javićemo mi to isledniku.

— Polazimo, Spasoje — mahne glavom Srba. Na obrazu mu od uva ka grudima letva ostavlja modro podliven trag. Ne osvrće se. Hodaju njih trojica, hodaju njih dvojica, a Drči odskakuju noge po kamenu. Za njima dva vodnika batinama ubrzavaju hod.

Strojevi se vraćaju s rada. Za njima i dvomotorski stroj. I na povratku moraju nešto da nose. Vreće. Na krugu se razilaze i svako odlazi u svoj paviljon. Relja se umorno spušta na podzid. Dahće. A ne sme se kratko disati. Pluća moraju da budu puna. Za podpone, za noć, za sutra. Ljudi iz paviljona ga zaobilaze sa strahom. Čak i oni bukaci.

— Zove te sobni.

On se polako diže i polazi. Džeko je na klupici kraj ulaza u paviljon.

— Dolazio je vodnik Drino. Žali se.

Relja ga nemo posmatra. Džekovo lice je zategnuto. »Kao uštavljeni«, pomisli Relja.

— Pretio si mu da ćeš da ga ubiješ.

— Nisam.

— On kaže da si mu pretio — Džekove oči ga gledaju i ne gledaju.

— Rekao sam: ubiću ga ako samo još jednom proba da me udari.

— Ti znaš šta to znači?

— Znam. Smrškaću mu glavu stenom.

— Bi li?

— Bih.

— On će sigurno otici isledniku.

— To je njegov posao — sleže Relja ramenima.

— Mislio sam da ga zovem. Da povučeš to, da ga smirimo.

— Kaži tom ridem skutu da se ne vrzma oko mene.

— Ti si rešio da ostaviš glavu ovde. Neće ti je samo skinuti.

Živog će te odrati. Kao jarca.

— Ako si tako žalostivan, a ti nemoj da gledaš. Možda ti to dode na san. Tamo nekad.

— Razmisli, čoveče. Video si sve.

— Eto, to još nisam. Da me deru kao jarca.

Džoko zamišljeno vrti glavom, potom mu, ne gledajući u njega, mahne rukom da ide.

Danas neće nositi stene. Pred njima su vreće cementa. Staju po jedan u red. Prvu vreću sami zabacuju na pleća, ali drugu moraju da im stave. Niko još nije izmislio kako naterati nekoga s vrećom na ledima da sebi natovari i drugo. Čak ni za dvomotorce. Redaju se jedan za drugim i polaze uzbrdo. Kraj vreća je Paljaga. Paljaga Dovani. Kalabrez. Već je jedna vreća je teža od njega. Skoro se ne vidi ispod nje. Mora da čućne na kolena da je stavlja i podigne. Koja beše ono životinjka što može da ponese težinu višestruko veću od svoje? E, kad ima takva životinjka, može i dvomotorac.

— Ajde, Paljaga, — skoro mu tepa Kiki, — ajde.

— Još jednu, — viče vodnik, — Vi ste za jednakost.

— A, bre, vidiš da se ne vidi ispod nje.

— Tovari!

— Ja ču da ponesem i njegovu.

Ponećeš, golmane, i treću, ali ne njegovu.

— E, moj Paljaga, tovari samo. Ti nisi za džabe pucao za ovu zemlju u fašiste, vidiš kako ti lepo vraćamo, cementom.

— Tovar'te mu, tovar'te, može on. Šta je to sto kilograma. Barabe — psuje Srba Nosonja.

— A tebi, Nosonjo, nešto nije pravo. Oho. Braniš ga.

— Mesto da je lepo sedeо u Kalabriji i da ga boli budža, a on, budala, prošao nama. Žao mu bilo naroda. Internacionalistički dug.

— Tovari, mater vam crnokosuljašku, — viče vodnik.

Islednici gledaju s prozora. Što su islednici bliže — revnost je veća.

Dva vodnika nabacuju Paljagi još jednu vreću. On drhti celim telom, kolena počinju da klecaju. Bespomoćno gleda levo-desno i sve je manji ispod vreća. Sabijaju ga u kamen.

— Gospu mu, pa viđiš da čovek ne može! — buni se Mate.

Relji je dosta tog lagano ubijanja. Stid ga je da pusti da Kalabrež ubiju tako među dvomotorcima, među svojima.

— Paljaga, ne padaj! — hvata ga ispod miške. — Ubiće te svinje.

— Ne može više.

— Možeš, možeš. Tu smo oko tebe mi, tvoji. Bata Gile, Francuz, Kiki, Spasoje, svi smo tu. Ne daj se Paljaga, stoj. Nisu na ovom svetu samo zlikovci, tu smo i mi.

— Ne može više, ne može, — mrmlja nemoćno.

— Ostani na nogama, bićeš San Dovani. Razumeš li me — San Dovani. Kalabrija, vratićeš se jednog dana. »Kalabrija« šta to lutepat, počeo sam i ja da ludim.

— Kurbu mu gospu, ča već jednom neostavite tog Talijanca! — prilazi mate.

— Pusti ga da padne, prepići će mu srce — viče Spasoje. Ponovo letve po crnim košuljama oko Paljage.

— Drž se, Paljaga.

Seti se — Bandiera rossa... Vogliamo fabrike, vogliamo terra, ma senza guerra, ma senza guerra... E vive comunismo e la liberta. La liberta, Dovani, Sloboda. Za ceo svet.

Morava će teći kroz Kalabriju. Svi ćemo biti zajedno. Bez mafijaša ovde i mafijaša tamo — trese Relja Dovani, pokušava da ga isčupa s kamenom, da ga digne u vazduh s vrećama, ali su vodnici već uleteli među njih. Dovani i Relja padaju. Dovani se bleđo osmehuje, dole su — gužva od tela i letava. Meša im se krv, već im je zajednička na usnama. A ipak je Paljaga ostao sam. kalabrez na dalmatinskom kršu. Kalabrez na bratskom dalmatinskom kršu.

Stroj, dvomotorski, umorno poskakuje po stenama ka koti 105. Srba, kiki, Mate, Relja nose po tri vreće. Spasoje se izvukao sa dve. Malo je nositi vreće uz strminu. Mora se žurnim hodom, bar, ako već letve ne počnu da se trči. Kamenjar je pred njima čist, viču na njih izdaleka, ali se nesvesno odmiču. Idu okuženi. Udariti živog čoveka to je još i može, ali lešine, na to ni sistem prevaspitanja nije mogao da ih natera.

— Nismo smeli da pustimo, nismo.

Spasoje gleda u Reljina iskravljena stopala.

— Šta kažeš?

— Nismo smeli da pustimo da nam paljaga ostane na kamenu. Francuz, Srba, ti, ja bilo ko od nas — da. Mi smo rođeni tu gde ima divljaka, koljake i druge bagere. Nama to po rođenju sleduje. Eh. Paljaga, krv mu krvavu, što nisi kao svi pametni Talijani za barjak uzeo ženske gaćice, pa kad prode gužva, zviždakao bi po Kalabriji za ženicama, pecuvkao im, obratio ih po maslinicama, po travi, ako već nema sobe, što si se zalepio za našu slobodu. Kod nas ti je, rođeni, sve krvavovo, a ona najkravavija, nesita naša krv, valjda smo zato jedno s njom — ista nam je krv. Znaš, neko će ostati živ. Svoje mrtve mi i ne brojimo. Uvek imamo drugog posla. Naviklo se. A ovaj Kalabrez treba da postane San Giovanni di Pagliaga, za sve Paljage što su pomešale krv s nama. Nismo smeli, nismo smeli...

— Pa branili smo ga — pravda se Spasoje.

— E pun mi je toga. Većito branimo nešto i nikako da odbranimo.

Kota 105 sve dalje od onemoćalih nogu, a letve se spuštaju sve češće. Opet stari, isprobani, robijaški, golootočki spas — neki kamen, stotinjak metara ispred, do njega se mora stići, posle videćemo. Sve ispočetka, i opet ispočetka, uvek ispočetka, jači smo mi komunisti od kamenja i vreća, i letava, i žila. Kosti krckaju, mišići se krute, izduraće se, stići će se kad tad. Preostaće neko, stasaće novi.

Noć bezumna kao i dan. Kalabrija, Timok, Janoši, paljage, opet tuku maljetu. Pište kamen i ljudi, zmija više nema, pobegle od ovog ludila, ostala još poneka škorpije, ko će izdržati duže — oni ili škorpije. A tamo neki svet koji popadaju magle sve se manje razaznaje, postaje sve nestvarniji. Jelkina pisma. Dragi moj Relja... I, uvek tvoga Jelka. Vera tvrda od ovog stenja, nepomerljiva, nema čuskuje koja će izglatiti, nema dovoljno teških maca da je razbij. Beba krunpili crnih očiju koje ga neće zapamtiti. Sva ova krv i smrt — ništa. A ono tamo napolju, ono su muke, za ono treba kazniti. Da više nikad ne moće svet zato što voli.

Ungarova žila s olovom na vrhu meša se s letvama, žice oko niškog logora Crvenog krsta prepliću se, ukrštaju, spajaju s ovima ovde, zabadaju se u meso i obećavaju samo tamu i smrt. Ungar namakao gestapovsku kapu, bele se lobanja i ukrštene kosti po crnom, drži svoju spravu za lomljenje prstiju — O, serbi-sene Schweine, komunistische Schweine, ovi twoji Parteigenossen izmisliš nova sredstva. So, so, dovršavaju naš posao. A šta si ono rekao — biće onako kako kaže šlošer...

Relja zabatrga ispod boksa da rastera moru, još ne može da je se otrese, viče — Dubre švapsko, oni nisu naši Parteigenossen, ni vi niste mogli da nas istrebite, neće ni oni. Oterali samo vas. Podvijo si rep tamo do Beća. Podviće ga i ovi. Kad-tad

Dvomotorski stroj. Crne košulje. Obeleženi. Ponizeni. Ponizeni da umru u fašističkim košuljama. Ne da umru, da umru pred očima žice. Da svi vide šta će biti s njima ako se usude da ponovo nešto učine, kažu, pomisle. Zastrasivaće žicu,

XX VEK: SVEDOČANSTVA

Dežurni paviljona prestravljen izmiče ka ulazu.

— Sta ti je, jesi poludeo?

Relja prodrma glavom i vrati se na boks... Dosta mora, dosta košmara, znao si da će tako biti, zato i jesi tu. Ostaju ljudi na kamenu. Stegni se. Ostatiali su pred logorskim zidovima na Bubnju, u Jajincima. Nema slobode i pravde drukčije. Stegni se da tražeš, da istraješ, ako ne istraješ, sva trpljenja biće besmislena i sve smrти.

Ujutru je miran i svež. Kreće se ne obazirući se okolo. Na prostoru za dvomotorski troj-staro društvo. Opet krug straha oko polomljenih i nedodirljivih.

— Zdravo, Sirotinjo.

— Zdravo, Relja.

— Sta je to? — vikne rukovodilac radova Centra. Došao da osmotri kao to 'oda'.

— Derby u Epsomu — odgovori RElja.

— Sta kažeš? — zbuni se.

— Derby u Espomu, druže rukovodioče, samo su pogrešna grla i pogrešni džokeji.

— Rukovodilac radova ga sumnjičavu zagleda.

— Opel ti, bando, izgleda nešto harangiraš. Razgovaraču ja s islednikom o tome. Nije tebi još dosta. Videćemo mi šta ti je to taj derbi i taj Epsom.

Ne podiže ruku da ga udari, ljutito oda. »To su prednosti posebne formacije! — nasmeja se Relja u sebi.

Kreću ka moru.

— Gospe ti, ča ču tu mine, — čudi se Mate.

Za kontinentalce to su samo ogromne kazančine. Kazančine koje treba nositi. Uranaaju mine u more, vode se klobuču, puni ih. Izvlače ih na obalu.

— Ne lupaj to, oca ti saboterskog.

— Pa-da ne povrediš minu, — gunda Sirotinja.

A onda to treba podići na ramena. Valja ravnomerno dizati.

— Ne prosipaj, — viču u glas vodnici.

— Ajme, ajme, ako prosipamo, potrošićemo more. Ča čemo onda bez mora. — kaže Mate.

— Ajme, ajme, reći čes ti to isledniku.

Voda se u minama od koračanja ljljija, drvo se polako ali oštrosno utiskuje u ramena. Pod korak se mina njiše sve jače. Brzo menjaju korak. Jedan levom, jedan desnom, pa ukršteno, da bar koliko-toliko umanje ljljanje. Drvo je suviše kratko, dvojica odosnaga ne vide gde staju, sapliču se, nikad smiriti mine.

— Trk, trk, pali drugi motor!

A za paljenje služe letve. Trće crne košulje, ljljaju se između njih crne mine, strojevi na vadjenju kamena gledaju u zemlju, trude se da ih ne primete. Samo revnosni viču »Ja, dvomotorci«, a strojevi ne gledajući prihvataju viku. Tek poneko prepadnuto pogleda ispod oka to posrtanje na uzbrdici.

Vodnici ne dozvoljavaju da se uzbrdo rasporede niži napred, viši pozadi. A i sunce već počinje da im smeta. Ne pomaže toliko vreme provedeno na suncu bez vode. Sve je suvo i ispučalo na njima. I u njima. ispred Relje pogurana Sirotinjina leđa. Vuče Sirotinja — radnička pleća. — Sitorinjo, — kaže mu Relja, — ti si baksuz, ti si za sve kriv.

— Što ja? Ne okreće se Sirotinja.

— Ti. Em si Sirotinja, em si z Baba, em si radnik, em si borac četrdeset prve. Je l' priznaješ krvicu?

Sirotinja malo iskrivi vrat da odgovori.

— Šta ti je to? — spusti minu i okrete se.

— To ti je neka čuvena slika, Sirotinjo, konjske trke negde u Epsomu. Sad će ovaj glupan da otrči u Upravnu zgradu da s onim mamlazima izveća šta je to.

Sirot' jine oči sijaju ispod nakostrešenih obrva, a usne mu se razvukl. u zadovoljan osmeh.

— I to vidiš, zato smo vas studente i primili kod nas — umeće da za sebavate. Bar to, kad već niste ni za šta drugo, — pri tom ga teškim otvrdlim dlanom pljesnu po ramenu.

— Šta stojite. Dizi to i trči. Trkom.

— Namestio mi je rame — kaže Relja.

— Iskreñulo mu se nagore, pa ne može dobro da drži.

— Trkom, trkom.

— Umete, umete i vi da zajebavate. Niste ni vi baš neki mučavci, gunda Relja.

A bilo je: Sirotinja, bos, krvav stoji kraj obale.

— Tako znači, Sirotinjo, malo ti bilo što si jednom pojelo govna, nego opet — podruguje se islednik.

— Ja to ne jedem — mirno odgovara Sirotinja — ima ko je nadležan za to.

— A ko je nadležan, rater ti barapsku?

— Ne mešam se u to. Ja radim svoj posao.

— Koji posao, oca ti banditskog. Što sad ne pevnješ malo 'pšenica' je klasala, a.a. . Šumadija glasala. . , a?

— Nisam ja kriv što je to naša partizanska. . Šumadijska. Mi pevali o seniči, vi tamo o ljubičicama, svako o nečem pevao.

— Opel ti na druga Tita. Jebem ti jezik pogan. Iščupaćemo ti ga.

— Pa pre nego što mi ga iščupate, da te podsetim. Ima tamo i srp i čekići čelični, daju hlebac pšenični, al' za gladan narod daju, ne za diplomatske magacine. . .

Gleda Relja u Sirotinjina pogurena ledi i život mu opet pun. Dodavala i mine.

— Sirotinjo, setio sam se za šta si još kriv. Kriv si što si po celu noć dreždao s mašinkom na onoj lipi i čuvaš san gos'na

Draži Markoviću. Ne znam da li si mogao da nadeš većeg dripca da ga čuvaš. Je si li ga i uspavljivaš?

— Ja, majkumu, koga sve nismo čuvali. Grdne guje smo čivali. Domace kućne guje. Samo ovo je prvi put da kućne guje postanu otrovne.

Za ovaj dan je dosta mina i dosta udaraca. Drhtave noge treba još da izdrže vreće na ledima do zice. Sve se češće zastajkuje. »Ua, ua« prolazi negde mimo stroja i gubi se u vrelom vazduhu.

Dvomotorci se polako razilaze po paviljonima. U stroju za hranu su zadnji. Oči logoraša žudno uprte u kazan, ali oko njih je, i kad nisu zadnje, prazan prostor. Porcijski ne gledaju u njih dok im sipaju. Trude se da ne udahnu isti vazduh. Zahad smrtri. Kušaju ljudi iz porcija, zgurenji jedan do drugog na kamenu, samo oko njih prazne. »Eto, imamo i svoj Lebensraum« — pomisli Relja umorno.

Stroj opet nosi mine. Iz nemoguće ali uvežbane ruke složno dižu na ramena. Korak sve kraći. Tri mine ispred Relje — Bata Gile. Nepokriveni delovi tela u modricama. Modro, pa crno, pa pantalone s lampasima, pa opet modro crno, pa belo-sivi kamen u koji kao da se ukopao. Reljino lice postaje svetlij od osmeha.

— Šta ti je smešno na Giletu — pita ga Srba.

— Ništa, gledam mu modrice.

— E, baš smešno. Šta je s tobom? Žao mi je što nemam ogledalce, znao ono džidži-bidži, vašarsko, pa da se osmehneš i sebi.

— Znaš, Bata Gileta je bez modrica i ne znam. Možda ga ne bini ni prepoznao. Prvu je dobio.

Da, prvu je dobio davno. Stroj. Ne radni, ni dvomotorski. Stroj za smrtu. Tamo negde kod Vršca. Dolazi vrhovni komandant. Partizani se doterali, zategli pocepane bluze i istresene gujeve, puške blistaju, spremne da začadave, pa da opet zabilastaju. Stiže voljeni. Onaj što ih vodi u slobodu, u pravdu. Zamirisali brežuljci od sreće. Usta više nisu gladna, nego zaboravile šta su sve pretabanale, a srca udaraju snažno kao pred jurš. Dolazi on. Da vidi svoje borce. Borce s projom, zastrugom sira i lukom u torbicama. Spremne da ponovo jurnu, da ne stanu dok ne zgrabe slobodu, radničku i seljačku pravdu, a narod ne počne da diše vazduh bez zgarista i mirisa krvi. Prilazi im. Redovi se prolamaju od povika, uzavreli od ljubavi. Bata Bile se isprasio, tesne su mu grudi, rasprsnuće se od ushićenja. Evo ti moje grudi. Za radničku klasu i za seljake. Evo ti moj dah. Dok dišemo, disaćemo za to.

Vrhovni nailazi. Bata Biletovi oči se magle od uzbudnjenja. Temom mu prolaze dritjati. To je on. Naš veliki. Drug. Naše pombe. Naša svetlost. »Šta je, još nosiš šajkaču« kaže Vrhovni posprdno u prolazu. Bata Gile se s trese, izgubi vazduh, brežuljci nastaju u zluradoj tam, pokušava da se uhvati za druga do sebe kao ono cika Miloje kad ga je presekao rafal, zašto nije i njega. »To je očeva šajkača« mrmrila »ona što je nosio prošlog rata, sećaš se, druže, ono. Doša Švabje sive da Ljiga, a kod Ljiga zaguli ga«, svi su nosili i ostajale su krvave šajkače tu po rudničkim i šumadijskim udolinama i brežuljcima i blatu. A one koje su se vratile nasledili smo mi. I otac ju je imao, baš ovde, ne tu, tamo, kod Ljiga. I Švabe su bezplaće pred šajkačama. Baš kao sada.

Prva modrica ostaje najmoderija. A modrice kad jednom počnu — nema im kraja. Drugu, žestoku, ostavio mu je Mandarin. Onda kad je priznao i dotorao ga u zatvor. Stari radnik, stari komunist. Pritisli ga opako, šta li. Radnički borac, pa, desilo se. Čovek bolestan, možda se umorio od svega. Ne može se sve ni izdržati. Majku mu, kako ne može? Kako ne može, oca mu krvavog? Kako je mogao Sirotinja i svi ovi pod minama, a skupljao ih je oko sebe kao decu. I voleo ih kao decu. Može li komunist da se izgubi? Ošamutilo ga batine, nespavanje, reflektori u oči, pa priznao. Neka ga davo nosi. A modrica ostala. Sad se samo redaju.

— Kako ide Bata Gile?

— Dobro, Bata Reljo.

— Bata Gile, opet si me zeznuo. Imaš i lampase. I to je ta tvoga švajcarska pravda. Da si drug, ti bi presekao lampas, pa pola tebi pola meni. A ne ovako, sam izigravaš generala.

Bata Gile, uvek uspravan momak, smeje se na njega. Osmeh počinje od očnih jabučica podlivenih krviju.

— Razgovaraš s bojkotovanim — videćemo mi to kod islednika — preti najbliži vodnik.

— Nosi se. Neću, valjda, da razgovaram s tobom.

Bata Giletovi oči gledaju zahvalno u Relju.

Labud. Ogroman tragač. Dve grede oštih ivica i na njih zakučane daske. Dvomotorci ga čutke zagledaju. To treba nositi na ramenima. I ono što bude na njemu.

... Lebed'. Lebedinno ozero. Zar je i to nekad postojalo? Davno, davno tomu nazad. U zaboravljenom svetu. U svetu koga su ugušile logorske žice. Zapretane melodije nikako da prodru u svest izbodenog žicom. Rastočile se na kamenu, udarale u oštare hridi, razbile se i nestajale. Trošna prašina. Razvezjana. A bila i neka Maja Pliseckaja, tako neko. »Šta ćemo sad. Na kraju ćemo postati bereline. Hoćemo li izvoditi piruet, ili već kako se to zove, ispred ovih labuda. Hoćemo li postati primabalerine« — razmišlja Relja. »Svako će imati svoju numeru. Hoće li se u svetu naći balerine koje će ikad moći da ponove taj ubistveni balet? Hoće li se u svetu naći logorske žice. Zapretane melodije nikako da prodru u svest izbodenog žicom. Rastočile se na kamenu, udarale u oštare hridi, razbile se i nestajale. Trošna prašina. Razvezjana. A bila i neka Maja Pliseckaja, tako neko. »Šta ćemo sad. Na kraju ćemo postati bereline. Hoćemo li izvoditi piruet, ili već kako se to zove, ispred ovih labuda. Lebedinna pesma. Pesma, izdišućih. Nepokornih. Nepopravljivih. Pevaće je unisono. Stenući. Hvatajući vazduh. Kakvi će to biti zvuci? Cijem će uvu goditi? Zar postoji takvo uvo? Naravno da postoji. I godiće mu zatiranje ljudskosti, otpora. Unutar bi rekao 'evo sredstava za vas, komunističku bandu. A misliš ste nećemo izmislići'. Islednici bi rekli 'mi imamo sredstva i mo-

ali će priznati da »prevaspitanje batinom ne daje rezultate. Čoveka može uplašiti, ali ni strah nije većan. Primiri se čovek, učim poneku gnusobu, ali se uspravi. Mora se povrati. Čovek je. Pri tom komunist. Zapravo, ako je čovek,

gućnosti da vas nateramo... čaršija bi rekla, tako im i treba. Budžije, ne može na miru da se živi od njih. A mi ćemo opevati svoju labudovu pesmu. I нико je neće čuti. Ali, možda je neko i čuje. Kao što sad pred labudom sluša na kamenu pesme svojih sejlaka iz Bune, dedinje pesme, očeve pesme za dalekom, otetom domovinom, pesme ubijene neubijene, tamo po Toplici, po Timoku.

— Sad ćemo da vidimo vaša dva motora.

Rasporedaju ih. Po šestoricu. Po dva viša napred i natrag a dva niža u sredini. Viši da vuku i da tih tuku, niže da tuku; ramena im teško dosežu do labuda, ne nose koliko treba, ne trpe koliko moraju. A oni će se prozlići — viši na niže. Vode ih na Radilište 1. Burad s naftom. Debeli lim se ugrevao. Tovare. Lim mastan, pomaže kapljice ispod zatvarača. Hoće da podignu.

— Oho, po jedno bure. Da se ne pretrgnete. To je samo za jedan motor. Pokušavaju da učvrste burad, da im ne slete. Oštре ivice greda se usećaju u ramena. Drvo kojim su nosili mine bilo je bar oblo. Ne pomaže otvrdla koža. Pri svakom koraku pritisak sve jači, svako neoprezeno stajanje na kamen struže po ramenima. Od Radilišta 1 prema centrali. Košulje na ramenima se prosenjuju, cepaju, golo rame uz gredu. Vreo vazduh. Vrelje na ramenu. Tople kapi nafte povremeno padaju na zguljenu kožu.

— Kako se toga nije setio Ungar — pomisli Relja, — »Nafata na odrtoj koži. Ni četnici se toga nisu setili. Znali su samo za se.«

— Hrast, Talijani ovako nešto nisu bili izmislili za vas Slovensce.

— Ne, odgovara Hrast mirno. — Oni su više voleli ricinus. — Vidis — kaže Relja — ovim novatorima nije palo na pamet da kombinuju naftu s ricinusom.

— Palo bi im — gunda Srba Nosonja — samo bi onda morali da provode strojeve pored nas usranih i ispvoračanih. Jednom nas dnevno vide i — kvit. A ovako im stalno strah.

Leteve sve češće po slabinama nižih. Strojevi pored njih zanemeli. Vrelina, a ljudi zimomorni. Gledaju u usijani kamen, u svoje tragače, čuškije, mace. Ne legedaju u njih. A tada se ludilo prospisa kamenom. Urlici izbezumljene straha. Na tu stonogu koja gamije pod labudima i za sobom ostavlja trag, miris dugog umiranja, golootočkog umirenja, dvomotorskog.

— Ena islednica — vikne Sveti Francuz. — Sad uspravno, i nemoj da neko stjenje. Nemoj da neko govnarima pravi jagodinsko milo. Stenji posle.

Stroj puni grudi vazduhom. Iskrivljeni vratovi se ispravljuju. Islednici u kupačim gaćicama. Idu s kuglane da se malo probčkaju i vide labude. One pod labudima.

— Tako, tako, nosi! Ili vam još nije dosta? — zlurado pita Raštegorac. — Za Tita i Partiju, a? Ili više volite za Staljina, za svetsku revolucioniju? Je l' vam dosta?

Labud ispod Sirotinje zastaje.

— Pa, da viđi i nije — smeška se Sirotinja.

— Nije — pobesni Raštegorac. — Nazidaj mu još. Treće bure — dok se ne slomi!

— Izdangubiće mnogo dok sačekaš. Izgubiće vreme za plažu. I nemoj dok si ljut da skačeš na glavu. Da se ne nasadiš na neku stenu.

— Štanglu, štanglu, štanglom bi te trebalo, dubre!

Hoće li ga gad ubiti štanglom kao onog čoveka u Dragi. Ni je ga briga za svedoće. To mu valjda i odgovara.

— Nećeš ti za njega štanglu. Bilo bi mnogo brzo, — podsmehne se Relja.

— I njega, i njega pod ovaj labud. Hoće da se slome. Da se slome!

Udarci. Premeštanje.

— Trkom za burad.

Ugljavljaju na dva bureta treće. Krišom poturaju s jedne i s druge strane po omanji kamen da im se ne preturi na glave. Naprežu se stvrđnuti mišići da podignu labud. Na kolena, pa na grudi, pa na rama.

— Stavi na grudi, puknućeš ceo — grdi Kiki Relju.

— Tu mi je Jeljinka i Jasmina fotografija. Pogužavač je.

Ne, to ipak ne bi mogao. To je njegov tajni svet. Njegov sađašnji i njihov budući. Bar za dete. Činilo bi mu se kao da je dočistio da Jelku i dete pritisne labud. Da bi se po detinjoj odranjoj koži razlila masna mrlja nafte pomešane s krvljom. Ne, to je za njih ovde, deca to ne smeju da osete. Biće to ramena i grudi za milovanje, a krv, nafta, labudi, to ne smeju da budu ni senke. To mora da ostane tu zakopano sa njima. Ili u njima.

Relja drži labud na rukama, žile iskaču, zloslutno, htele bi da iskoče potpuno, da pobegnu od tog izmoždanog tela, negde u vazduh, u more, što dalje. Zlobno gleda u svoje vene:

— Prsni ili ostani tu!

— Šta tručaš! Foliraj da dižeš.

— Foliranjem nikog nikoga nije odbranio.

Ni svoj obraz, Kiki. Ni meku detinju kožu, ni zrelo tele žene. Vazduh treperi, duša treperi, mozak vri. Sve je u nekom lelujavom blesku, gore oči. A onda tama, tama bez mira, tama puna letava. Ni noge više ne nalaze kamen pod sobom. Golootočke noge, a sad ne prepoznaju kamen! Krive se. Košulja na ramenima više nema, kože nema, mesa nema, ni kost se ne boli, i ona požutela od gnoja Stroj čuti. Tek ponegde grudi zahrije. Htele bi vazduha, ali ni njega, vrelog, nema. Ne može se disati.

Sposoje hoda kao patka. Gore labud, dole kamen, hoće bedrenе kosti da ulete u trbuš. Ali ne uleću. Ni to im se ne da. Da

ulete, da raskomadaju prazna creva, da se to svrši. Samo de izglobljaju. I čovek više nije čovek — postaje patka. Mršava, koščata patka — ni smrt je neće. Gnojava patka — ko bi to. Izmršavele, koščate, ali bar ne gnojave.

Cuti stroj. Proreduje se.

— Spale, mater mu, zaboravo si Norvešku.

— Ih, gde mi je sad »Krvavi put« — uzdiše Spasoje. A neće ga po Otoku teruti s tablom oko vrata. Ja sam rekao — ovde je gore nego na Krvavom putu¹ kao onog zlosrećnika iz prvih dana. Ja sam rekao — ovde je gore nego u Jasenovcu². Ne. Oterali su ga u bolnicu. Ako otuda izade. Da ga povrate, da i dalje svojom mukom uteruje strah.

Ostalo je tek nekoliko labuda. A mogli bi da stave ispod same po četiri dvomotorca. Ne. Ne mogu ih onda rasporediti — viši, niži. A to je, ipak, poslastica.

— Ipak ste vi glupi dripci — kaže Relj Hajrudinu. — Ti i oni sto su vas učili. Niste se setili da bijete što neko ima dugačak i os, ili prćast nos, obične uši, ili klempave, ili što gleda pravo, ili je razrok, ili zrikav, što je ride dubre kao ti ili je crn.

Hajrudin razmišlja bi li ga — ne bi li ga udario. Premeće letvu po rukama.

— Probaj, jeb'o te patak, — gunda Hrast, — što ne probaš.

— E pa, Hrst, toliko si s nama Srbima, a još nisi naučio da psuješ, — ljuti se Kiki.

— Da mu ibam mrtvite, na nego i treba da go matepa patka v' zgot. Toj nee za poarno.

Relja gleda u Dapčevskog. Da li mu je ikad bio miliji makedonski?

Hajrudin se ne usuđuje. Da su islednici tu, možda i bi. A ovako nije isplativo. Ali zato seli Dapčevskog pod drugi labud, a dotjeruje Dejanu. Još je niži od Dapčevskog. Nije mu pri ruci Čavka. On je najniži.

Dejan pocupkuje na svojim izmršavelim nogama u želji da ramenom dohvati labud. Još kad naleti na kamen, gredice zaškrpiće po kostima. Nije se još snašao. Zbunjen. Stariji čovek. Slikar. Ovakve boje još nije video, ni takve hodajuće mrtvace.

— Čoveče, smrvićeš nam ramena. Ne poskakuj. Pravi se da nosiš, ne drmaj labud — kaže Relja.

A kako se letva približi, Dejan poskoči.

— Mater mu, obogaljiceš nas svu četvoricu pre vremena, smiri se. Udariću te.

Ali blizina letve je hipnotišuća. On cupne još jednom. Relja ga mlatne nogom u zadnjicu. Dejan izleti ispod labuda i poluokrenut izbezumljenog gleda.

— Okači se rukom o letvu. Lakše nam je da te nosimo.

Dejan se kači, a glava mu stoji poluiskrenuta.

»Boga mu, eto i ja udarib. A bez ramena ćemo ostati i ovako i onako. Samo da me ne pogleduje onako iskosa. Uplašeno. Valjda zna zašto sam ga udario. Ali udario sam ga ipak. Reći ću mu da mi vrati. Ne. Ovakav neće ništa razumeti.«

— Eh, Relja — kaže Sveti Francuz.

Relja ga mrko pogleda.

— Znam, znam, — klimne gladom Francuz.

A one oči, uplašene, ostadoše u Relji da ga grizu.

Po povratku s rada Relja prilazi higijeničar. Ramena tek što nisu spopali crveni.

— Bando, polazi na lekarsku.

— Ma nosi se i ti i lekar.

— Rekao je sobni.

— Briga me.

Higijeničar gleda zápanjeno.

— Pode do lekara — čuje Relja iza sebe. Okrene se. Džeko. Nije sobnjak. Nije kapo. Nije to onaj Džeko što mu je obećao sto osamdeset ljudi za vrat. Biće da je to Džeko Hodžić.

Polazi s higijeničarom ka bolničkom paviljonu. Nikola Nikolić. Pognuta, umorna leda. Ne gledajući stavlja mu stetoskop na grudi. Pažljivo sluša.

— Miastenia cordis. Neka mu sobni da rad u pasuljarima, vrećarima, baštovanima.

Misli li to on ozbiljno? I za srce i za vrećare?

— Došao sam da mi očistite ranu.

Nikolić ga pogleda. Tek sad vide crnu košulju. Obrve mu se sastave, mahne rukom žalosno. — Očistite mu to dobro.

Istiskuju mu gnoj. Peče alkohol. Kao kad labud prošeta po kostima. Nikolić. Golootočka majka. Ali za crnokošuljaša nema majke. Islednici su ga odbili od sise. Biće da doveke treba da se prisjeća. »kad je majku za sisuuejo«. Da ga ubije majčino mleko, ako već neće kamen, ako već neće degeneraci. Ako već neće labudi.

Ujutru Džeko šalje paviljonskog vodnika vodnicima dvomotorskog stroja.

— Poručio Džeko da mu date da nosi na ruke.

— Ima li napismeno?

— Nema. Ma da radi, dajte mu samo na ruke, ne na rame na.

— A-a, nek mu da islednik.

— Ama samo dva-tri dana. Dan jedan — popušta.

— Ni sat. Tek kad islednik kaže.

Paviljonski vodnik pokunjeno odlazi. Još će se zameriti Džeku.

— Nema sise — zlurado se smeška Hajrudin.

— Govnaru jedan. Nije nas dojila kučka i prasica kao tebe. Nas su dojile majke. Vučjim mlekom. Hajdučkim. I znaš još kak-

sta drugo i može biti u ovom vučjem vremenu.

Na krugu radni strojevi. Blizu Centra okupljaju se dvomotorci. Oko njih popriličan prazan prostor. Šest vodnika urla i preti. Po komandi rukovodila-

XX VEK: SVEDOČANSTVA

sim? Komunističkim. Ti bi se od njega otrovalo. Smrdljivko jedan. Postideba bi te se i ta kućka, prasica, kad bi znala ko joj je gurao njušku u trbuš.

— Nećeš nikad odavde. Sve čemo reći islendiku. Svi su čuli.

— A da dosta zboriš, ništa robo. Reči mu. Jesi upamatio dobro! No i mi pamtim, kao da si u kamen urezao.

Dugačak je Branko i rukat, ali će ga za ovo potkratiti. Relja ga muva u slabinu:

— Pusti stoku.

Labudi i opet labudi. Crni. Ne. Počadavili. Nije više to jato. Ne seku vodu mirno, gospodstveno, ne izvijaju vratove. Posrću. Okrvavljeni. Sve ih više vuče kamen da im raspori trbuhe. I ne gledaju ih ljudi mirno, ne odmaraju oči na njima, postali su strašilo, kao da se i sad uplašio od njih, pa ih izbacio iz dubina na kamen. Druže ljudi dok glavinjavaju pored njih, trzače im se pomerena tela u snu. I poslednja pesma pretvara se u zloslutan predsamirnički krik.

— Relja, u stroj za report.

— Imam sa svoj stroj.

— Naredio sobni.

— Neka je.

— Dodi kod sobnog.

— Džeko u svojoj sobici. Puše se još kačamak i kafa, meša im semiris s mirisom duvana.

— Druže sobni, on neće na report.

Džeko mu mahne da izade. Kratko vreme čuti, pa onda kaže

— Ići ćeš.

— A što bih?

— Idi. Ne mora da moliš. Nek te vidi. Kaži mu. Kaži mu šta bilo. Traži da te prebací negde. Da te oslobođi malo stroja. Kaži mu — pogledaj me kako izgledam. Pitaj ga ima li duše, — provali je Džeka.

— Relja umorno završti glavom: — Duše nema, da je ima, ne bi bio tu. A stroj nije izmislio on. Ne sme on ni repom da mrdne, i da hoće. A što bi mrđao repom za nas komuniste. Nije za to došao ovamo.

— Pa bar taj jedan dan da ne radiš. Da daneš dušom.

— Mislim i ona se okamenila. Ne treba da predahnjuje.

Džeko besno šeta po sobi i više:

— Vodniče, vodi ga na report. I poslednji nek ude, — dovi-kuje za njim.

Upravna zgrada. Logoraši raspoređeni. UDB-a Beograd, UDB-a Srbija, UDB-a Hrvatska... Bojkotovani i ovde na putuču ispred zgrade tučaju kamen. To im je cela olakšica. Prozivaju po UDB-ama, po imenima. Bledi, ispijeni, premoren, ljudi ulaze u kancelarije. Neki išarani modricama i podlivima, nekim masnice već počinju da modre ili žute, nekima su već davo prošle. Šćućureni, zgrčeni, uplašeno gledaju oko sebe ili pokušavaju da sklope umorne oči, da ne vide kamen, da zaborave tražeće i letve, da ne misle na to šta ih čeka u kancelariji. Neko ih se prisjetio, neko za koga nisu rekli, ili se i sami, obezbijeni, izgubljeni, prisjećaju šta su pred kime rekli, šta je ko pred njima rekao. Ili -prenose zapažanja: — »Juče, dok smo nosili tragače, kažnjenici taj i taj je rekao... Juče uveče... Tog i tog dana dok je sobni...« A prethodno je sobni odlučio koja su -zapažanja- za islednika, koja će rešiti sam, po težini harane. A neki su već postali profesionalci. Profesionalci da harangiraju i profesionalci da -prenose zapažanja».

Relja gadljivo odbaci pomisao na to. Oslušne. Podrumi su oduviše duboko, suviše su debeli kameni zidovi da bi se čuli udarci, čulo jauke nje onih iz podruma. Dok još mogu da jauču. Odatile će ih odneti na groblje ili polomljene, izbezumljene, polulude vratiti u pavijone slomljene kao ljudi, ljudi koji vegetiraju, ili kao oprobanu bandu koja ni ovaj put nije prihvatala »majčinsku ruku. Tito ve partije.

On nasloni bradu na svoju crnu košulju. I ako zažmuri, opet će biti crno kao i pri pogledu na košulju. A i ovako video je Jelku. Izmršavel, ispošćenu, usahlih grudi koje su hranile bebu, a same se skoro ničim nisu hraniile. Tačkica i kupona nije bilo za ženu izdajničkog dubreta. Povremeno su je pritvarali, uskraćivali bebi dojku — šta će komunističkom štenetu dojka? Da posisa izdaju druga Tita.

Seti se uputstva bugarskoj vojski još iz prvog rata: »Srpske majke su najveći neprijatelji bugarskog naroda, jer odroduju decu i uče ih da su Srbi«. Dokle će te naša majke biti na udaru aga, begova, hordi, fašističkih rulja, ovih divljaka sada. Oni pre bar nisu tražili da se održi svoga mleka, da plijunu na svoj okot. A sad, ako hoćeš da živiš, pokreni svoje mleko. Dakle misle da čemo da budemo psi, da su nam majke, i žene, i kćeri kućke! I neka su. Divlje su to kućke. I divlje mleko. I divlja čud. Polizaće rane svoje štenadi, svojim mužjacima, pa opet ispočetka, rastu uvek novi zubi. I kućin jezik će uvek biti tu, vlažan, topao, blag. Da sačuvamo samo svoje kućke. A bojao se. Od vrelog kamenja idu hladni trnci, jeza. Žene na kamenu. U rukama tragači. Ošišane, prljave, isplijuvane, s letvama za slabinama. Strese se od tog poniznja. Šta je to s njim? Mužjak ispred čopora! Pa i one su komunisti. Svima im sleduje isto.

Zar ovaj njegov narod može da gleda sve to? Koliko mu to treba da se probudi? Zar mu je muškost umrla s Čelekulom, zar mu je ostala u albanskom gudurama, zar su je izrešetali po Timoku, Toplici, Ozrenu, po Bubnju i Jajincima, ili su je izdimili po Ma-

uthauzenima, ili je zaklana i bačena u jame. Ili... ili je možda prodana za dolare. Unovčena, udolarena. Mater mu! no, ne. Ipak će se jednom probudit. Mora se probudit. Mora se otrezniti od tog pijanog straha za zadnjicu, od pijane želje da njoj bude meko, a sve ostalo neka nosi davo.

Dopliva kroz zgusnut vazduh i njegovo ime. Još pregrnjane glave uđe u hlad hodnika, pa ga vodnik raporta ugura u kancelariju islendika UDB-e za Beograd. Prostorija povelička, od lakiranog stola odblijesuje sunce. Sta će suncu tu? Po isledničkim kancelarijama! Kraj stola Mića... Jevrić, kako beše? Nizak, s požutelim obrazima, smeten. Slugeranjski smetenjak. Šta on traži ovde?

— Sto si došao? — pita.

— Nisam došao, dotali me.

Odgovor kao da ga zbuni. Posle kraćeg čutanja upita:

— Pa, kako ti je tamo?

— Satirati ovako ljudi i onda ih pitati kako im je tamo! — razbesne se Relja. — »E, pa da čuješ!«

— Onako kako ste smislili.

— Šta smo to mi smislili?

— Imate pravo. Vi ste samo izvodači. A da li će gazda biti zadovoljan? Može lako biti o prstima. I vašim i gazdinim. Od glavnog gazde:

— Bitango jedna! Šta hoćeš to da kažeš?

— Pa, da mi ne ličite na kreatore. Niste vi dovoljno pametni za to. Ni gazda. Ovo je prekomorska pamet.

— Daćemo mi vama prekomorskiju pamet! Šta biste hteli?

Dva puta ste izdali.

— Ja sam tri puta.

— Kako... tri puta?

— Relja ga pogleda s dosadom:

— Jednom sam izdao oca Srbije, armijskog generala Nedica i majku Srbiju, tako su mi bar rekli. A sad ova dva puta, maršala Josipa Broza i, valjda, Jugoslaviju. Sledeci put, ako bude prilike, moraću da izdam generalisimus.

— Izdali ste svu vi našu borbu. Svi! Izdajnici!

— E, e, e, to već zavisi od toga ko se za šta borio. Ja za ovu crnu košulju i molim se bogu da je ne izdam.

— Prodali, prodali ste zemlju.

— Ovaj Otok još nismo. A za njega bi se dobila dobra parica. Takvog na svetu nema.

— Treba da budete zahvalni što vas nismo pobili kao pse, kao šugave pse — šišti Mića.

Pazi, majku mū, nije ni on smetenjak. Kako se samo žesti.

— Ove do sad ne brojite. A i ne treba. Ko im jebe mater. Ne-ga, kad već ovako razgovaramo k'o ljudi — šta ja tražim u ovom stroju? Nije bilo dosta onih šest meseci za prva tri dvomotorca! Cime sam to zasluzio ovu privilegiju?

Mica se odjednom primiri. Stavi ruke u džepove i staje ispred njega.

— Znaš ti dobro. Pogledaj se.

— Šta ima da se gledam! Ako mislite na ono pre dva-tri meseca pre nego što ste došli, moram i vama da kažem: navikao sam da o sebi lepo mislim. Neću da isledujem nikoga, neću da bijem nikoga. Više volim da me biju. Omrzao sam ja pendrek odavno. Izabroa sam tehniku, inače bih odabrao policiju. I što ste se na-vrzli na mene? Ima tu dosta njih koji to rade. Jedan više, jedan manje, ne čini posao. A ja bih izgubio lepo mišljenje o sebi, i šta bih onda?

— Bolje labud na ramenu — moje rame, moj labud. A ovaci bi bilo — pendrek u ruci — moj, pendrek po ledima — nećim. Ne odgovara.

— Ovdviki smo mi mnoge šaljvice od zajebavanja, veće šaljvice od tebe. Ovdvici čemo te tebe.

— E, a ja sam baš pomislio, složili smo se. U poslednje vreme mi baš ništa ne ide od ruke.

— Nisam mislio samo na ono s isledivanjem — napravi se da ne čuje. — Ni ono s vodnikom dvomotoraca, ni ono što ne poštujes pravila. Ni samo na twoje bezobrazlukе. A i to je već suviše. Postoji osnovana sumnja da si Jovana Dimitrijevića nagovorio da povucе izjavu.

— Dodavol! Kakvu izjavu?

— Znaš ti dobro.

— Onu izjavu, štampanu, onu o sudenju u Bugarskoj? O Žarku Pavloviću, o navodnoj provokaciji? Ono »Kako je inscenirano nedavno suđenje Jugoslovenima u Sofiji«?

— Da, da, tu.

— Nesrećni moj Jovic! Nije htio ni mrlju na obrazu. A to i nije njegova mrlja. — Onda se naljuti. — Ja nisam idiot da mu savjetujem da ovde u žici povlači izjavu. Politički efekat koji je trebalo da proizvede ona je proizvela, ako neko već veruje u to. Kakvog smisla ima povlačiti je ovde? Napolju, u inostranstvu, to još ima nekog smisla, objasniti tu svinjariju. Samo će ga odrati. Kadrija će tri kože da mu skine. Ni za šta. Isusa ti boga! Kako je mogao da dode na taku suludu ideju. Pa ko će uopšte znati da ju je povukao. Sem njegove kože. Kako to nisam znao? Onaj će ga ubiti.

— Nisi znao?

— I onakav momak da tako gubi glavu.

— I vi ste imali veze s Bugarima.

— Znači, — zamišljeno produži Relja, — sad zavisimo od toga koliko je tvrd.

— Mića sleže ramenima.

ca strojeva cela žica grakče kao nad lešinama. To su oni zhog kojih će se teže povorovati revidiranju. To su dvostruki izdajnici. »Partija im je jednom oprostila, a oni opet.«

— Vidite, verujem u njega. I da će sam ištrpeti sve Kadrijeve mudrolice.

— Stvar će se islediti.

— Dok zec dokaže da je zec... mislim na sebe, ne na Jovicu. Tu zečevinu Kadrija neće pojesti. A šta mogu da radim?

— Rekli su meni za tebe. I sve ovde piše.

Relja odmahne rukom:

— Šta čađa kažem sobnom? Da mi prišiju lampase? Da mi gurnu glavu u kiblu?

Miša razmišlja.

— Videćemo. Ima vremena. Nama se ne žuri.

— Ni ja nemam kuda da žurim — izade Relja napolje. Opet Džeko.

— Bolje da nisi išao.

— Nisam ni hteo.

— Ne vredi tebi... — nije htio da kaže pomagati.

— Ne vredi. A nisam ni tražio.

— Kaže da si nepopravljiv, bezobrazan, da se kurčiš.

— Kad već tako kaže.

— A imaš li muda?

— Nisi siguran, a? Imam.

— Daj bože da ti dotraju.

— Dokle ona, dotle i ja.

— Noćas čemo te u govna.

— Odavno sam ja u govnama.

— Glavačke.

— Zovni tog drkadžiju da vidi čoveka u govnama.

— Šta misliš, kako izgleda glava u govnama?

— Ako je glava, kao glava.

— Smrdi i nagutačeš se govana.

— Ja sve mislim, jednom, kad-tad, zagrcnuće se ljudi od tih govana po našim glavama. Ili ljudi više neće biti. Bilo ljudi, pa ih nema, a svet postao govno i po tom govnu hodaju govna.

— Zvaću ljudi iz drugih paviljona. Da te uvežu, da se nogaša?

— Šta im ide lakše od ruke — degene ili govna. A što drugi?

Nisi dovoljno jak da me svežeš?

— E jesi bezobrazan. I gde treba i gde ne treba.

Ima pravo Džeko. Što se istresam na njega, kad se vidi da mu se neće.

Aizmet stvarno zaudara već izdaleka. Odneli su ga zavezano, raskrvavljenih usana, prema klozetu iznad Paviljona na 6. Svež morski vazduh ovde se meša s amonijačnim isparenjima. Jedan je morao da se javi komandiru na kuli da ne pripuca zbog gužve. A gužve nije ni bilo. Stali su na daske za čuvanje, okrenuli ga naglavce. Relji se činilo kao da se sve to odigra s nekim drugim. Pa, ipak, uvek se bojao gušenja. Ako to sada otkriju, gušići ga i morskom vodom. Spuštaju ga polako. To mora da bude ritual. Prvo da mu se smrad upije u nosnice, potom da ga oči zapeku i da teči onda golom glavom, u koju je poletela krv, do dirne, samo dodirne mlaku mokraču preko izmeta. A onda polako, polako, tekućina je dolazila do očiju. Čvrsto je stisnuto kapke. Nije znao da i to ume da zabolvi. Mokrača je počela da prodire u uši i on duboko udahne smradni vazduh da bi odgodio uvlačenje izmeta u sebe. No nije mogao dugo da izdrži. Kako su mu unutra bila već i usta, pomračilo mu se, osećao se kao da će da prene i onda je usrkao u sebe tekućinu i raskvašen izmet, usrkavao i povraćao, bacakao se, kašljao. Znao je da je van izmeta tek kad je čuo «Udavi li se, bando». Nije mogao da dode do vazduha. Hripanje, ječao, pokušao da pljuje. Utroba mu je letela napolje.

— Dosta je. Rečeno je da ga samo umocišmo. Vraćaj ga na tragu — čuo je Džeko.

— Da ga ostavimo ovde, ko će da ga nosi!

— Nosi kad govorim.

Nosili su ga za ruke i noge. Osetio je da je na kamenu. Utroba mu se tresla. Nije više imao šta da povraća. Ni mokraču, ni izmet.

— Kazanari, donesite jedan kazan. Stavi ovde i marš.

Ruke su mu već bile oslobođene. Pruži ih prema sklopjenim kapcima. Neko mu sasu na glavu porciju morske vode, pa još jednu i još jednu. Žmirkajući otvori oči. Odmaknut od njega koliko može, za dužinu ruke, Džeko je držao gadljivo okretnutu glavu. I kazan vode bio je malo. Utroba mu se stalno grčila, a nju nije mogao isprati ničim.

— I šta sad? — upita Džeko.

Između štucanja i trzanja stomaka, pokušavajući da se osmehne, reče mu — To su golootočka govna, ne zaudaraju ka islednička. »U stvari, trebalо je da mu kažem hvala« pomisli »ali prokleta duša, ne da mi se«.

Ujutru je kašljanje već prestalo. Pogleda u proreden stroj. Od devedeset ostalo ih je dvadesetak. I nisu ih oterali pod labude. Gvožde za armiran beton. Velike gvozdene elipse uvezane žicom. Drhtave ruke dižu teret. Drugi kotur, i treći im nabacuju.

Kako se zvase ono pleme koje ženskoj deci alkama isteže vratove? Sta da se radi kad nisu žene, nisu iz tog plemena. Ne mogu im nabaciti još. A jedan kotur nema više od stotinak kilograma!

Dva viša napred, dva niža pozadi. Bar to će biti po starom. I počinje put ka uzvišici na koju su nosili na početku cement. Onima napred seće grlo, pozadi lomi vrat. Više nemaju snage da se pošale, da zajedaju. Samo se se umorno zgledaju, zlovoljni, obezbojeni. To hodanje s gvožđem na grlu, s gvožđem na vratu, vaz-

duh šišti da bi prošao kroz grlo, krckaju vratni pršlenovi, kamen sve oštiri, produžuje se u nedogled, u nepovrat, postaje potpuno besmisleno, telo se kreće tek da ne padne zbog onih drugih, a što ne bi popadali svi — kraja hodanju nema, a hodanje nikuda ne vodi. Gvožde i letve, uzbrdo i nizbrdo, više se ne štite od letava, ne bune se portiv pogrda. Po kamenu ostaje krv. Nije se nikad setio da Spasoja pita da li je bilo ovoliko na »Krvavom putu« i da li je krv bila zagasito crvena, kao i njihova prvih nedelja i meseci, ili je postajala ovako nekako bleđa. Promenili su im i krv nije više ni onako slana. Ili im je i jezik postao drukčiji?

Hodaju kosturi pritisnuti gvožđem. Čutke. Sapliču se noge, ako su to još uvek noge. Gospode, zašto se već jednom ne strovale ispod tog gvožđa. Zašto prednje ne zadavi, a zadnjina konačno ne polomi vrat. A idu dalje, jer islednici osmatraju. Da im ne pričine zadovoljstvo da gledaju, da vide komuniste, polomljene, na kamenu. »Ostavitevi i vost ovde.« Po golootočkim vetrinama po buri, da se bele, pa da požute, da se žare na golootočkom suncu i da sej strah dok ne istrunu. Za koje vreme istrune kost? Dok ih je skupljao po brdima i vadio iz kreča pred niškim logorom, još nisu bile trule. Znao je. Znali su. To je Raka, to su braća Radmani, ovo je Mila Milja. A ove golootočke niko neće znati. Suze za njima biće isplakane tamo negde daleko. Ili će ovi što ih osmatraju pre plaze kao divljaciigrati pobedničke igre nad ubijenim neprijateljima.

Koliko beše ono od Kapua do Rima? Tamo su gladijatori raspeti na krstovima pored puta bili opomena robovima. Ali su umirali tri-četiri dana. A ovde je izmišljeno dugo, dugo umiranje. Tek ovde su robovi morali da kliču ubicama. Civilizacija izmišljena za komuniste. Pa lepo. Neće valjda sada da plače nad golootočkim dostignućima dok mu gvožđe drobi vratne pršlenove. Oštar bol ga potrese. Da li su se pršlenovi sabili, ili razmakli? Nisu. Još može da pomera glavu.

Spreda. Sveta Francuz. Hteo je da mu vidi lice koje unosi mir. Ali video je smao njegov vrat. Da li mu to pred očima tamni ili je vrat crn? Onda shvati da je to modro-plavo. Modrina se pela naviše. Prvi put vidi da zatiljak, da teme može da poplavi. Francuzova leđa se trzaju. Grlo se bori s gvožđem, pluća bi htela vazduha i celo telo, i natečene noge. Francuz, koji sve čutke podnosi. Sva dosadašnja umiranja. Čuje se samopovremeno grgotanje kad potisne vazduh kroz grlo. Tvrđ ratnik. Tvrđ ilegalac. I umiranje mu tvrdo.

— Francuz, predi pozadi. Francuz, da se zamenimo, — glasno vikne Relja.

Pre prelaska napred vidi Francuzove nepokretne, kao i uvek mirno lice, sada modro, jedino mu oči ostale plave.

U prvom trenutku Relji se učini da mu grkljan pritisnu gvožđe i ga satera negde iza vrata. Ne uplaši ga bol, al skoro hteće da vikne od tog prokletog gušenja. Glasa nije bilo. Nije imao otkuda da ga izvuče. Koraci, koraci i gušenje. U izmetu, ili ovako — za njih vazduha nema pa nema. Zašto glava modri? Morala bi da beli. Ko zna šta on stvarno vidi. I to tamo, napred, a ne može da bude žar. To je samo kamen. Zar mu je u očima. Nebo bi moralo da bude plavo. Prozračno. Ne ovako zgušnuto. Nebo ne pritisika, a ovo se spustilo na njih, ogradilo ih od daljnina.

Koliko je koraka napravio, još koliko ih ima. Svet se ljujula izmiče kamen ispod nogu. Kamen je levo i desno, nebo iznad pretvara se u kamen. I sve se splojstilo. Pljosnat je i bunker na vrhu. I tamo napred Sveta Cora, valjda, Bata Gile, Sirotinja.

— Francuz! — protisne Relja kroz grlo.

Zaglišena buka u ušima. Mitraljezi? Klop, klop, klop — dubok zvuk. »Maksim«. Ne, to je siktavo, pišteći — »šarac«. Zaurjava »štuka«, treba leći. Ne, to preleću »kačušina« zrna. Ne. To su hijene. Otkud one? Nismo još mrtvi. Oterajmo ih. Pljeskaju tela po vodi — islednici skaču sa stena. Oterajmo ih. Nek ih more zadrži. Sto dalje od njih, što dalje od ljudi. Inače će se ljudi ugušiti od vožda, od izmeta. Uhvatiti se za labuda. Ali labudine lete. A nema ni kuda da odleti. Svuda je mrak i nema vazduha.

— Francuze.

— Ne mogu, Relja.

Led! Svuda led. Kako se ne topi? Izmislišili su da se led ne topi na žaru, da žar ne cvrči po ledu. Može to u isto vreme, samo ovo ne može. Ne vidi više ništa, ne buba više ništa, samo neki blag šum izdaleka, ko zna otkuda, samo korača. Ćime to korača?

I odjednom vazduh. Stigli su do tog prokletog bunkera. Udahne jednom, drugi put, grudi se stresu, unutra se nešto grči, pali, i sve se smiruje. Samo koraka više nema. A no ge hodaju. Gleda ih, uz jedne druge, natekle noge. Francuz ga drži ispod pazuha. Tamo dole uz samu obalu svale se na kamen. Cete. Glava se polako bistri. Oko hvata staru upravnu zagradu, hotel, kuglanu, negde tamo viču, skandiraju. U ušima, svejedno, mir. Cudan neki mir na Goliču. I u njemu. Kroz mišiće ponovo liže snaga. Od kamena, od nogu ka glavi. Prsima stegne izločani kamen. Može. Ponovo može. Pored njega je Francuz, malo dalje Stojić, Sirotinja, Bata Gile, Hrast, krupni Sveta Cora sedi, uspravljenih leđa, nepomičan kao orijentir.

— Nismo mi takvi ljudi kao što izgledamo ovde — kaže mu Francuz i gleda u Velebit.

Relja se zarenu. Pogled mu se potpuno izbistri. Svi oblici postaju surovo oštiri, čisti, umirenji. Kao da se prvi put našao tu. E, moj Relja. Jebem ti pamet. I znanje. I logoraška iskustva. Pa šta ti to hoćeš od ljudi? Da budu gvožđe. Kao da se gvožđe ne topi. Šta

— Ua, crnokošuljaši.
Samo vika, pljuvanje. Žica sa njima više nema posla. Ima ko će. Crnokošuljaši se zgledaju između sebe. Dragisa, Kiki, Miloš Sirotinja.

XX VEK: SVEDOĆANSTVA

bi ti to? Ima tu momaka osobitog kova. Uvek si mislio da se misao ne može ubiti. A šta kad su noge rana, ruke rana, trbuš rana, grudi rana, kad je sve jedna ogromna, sažižuća rana? Kad letve poremete mozak, rastresu ga, izmeste ga, kad jedan deo izumre, kad mozak postoji samo kao bol, kad je svaka celija razarajući bol, kad nestanu svet, i ljubav, i mržnja, i smisao za postojanje, kad se trajanje svede samo na bol. Onda telo bace u vreću pa zatrpuju kamenom, ili telo preživi, hoda bez misli, vegetira i poneka preživela celijica pamti nešto, ko zna šta itekako se i kad se mogu vratiti misao, psotaje pnovito to što je, iako više ne komanduje rukom, nogom, trza mišice na licu, grči ramena, ali ponovo postaje mozak, jer misao je opet tu, i opet neuništiva. A to traje. Vraćanje misli.

Išta ti to Relja hoćeš? Posrećilo ti se da si od Aleksice, od Vučke, od nekog dalekog pretka, s Dnjepra ili pitaj boga odakle nasediomalo šira ramena, pa sad o sebi svašta uobražavaš. Ko je to izmislio mernu patnju bola?! To je tvoj smisao za jednakost. Ako mogu ja, moraju i drugi. Boli njega, boli i mene. Udarac je udarac. A je li tako? I šta ti hoćeš, da neko ko tek treba da shvati da mu je vreme da se rastane od glave istripi kao ti, koji si se već rastao od nje. Ti, koga su trenirali specijalci i gestapovci, šta hoćeš od svih njih? A šta su Specijalci i gestapovci prema ovome! Staj e tri dana, pet dana, mesec dana gestapovskog divljanja prema ovome! Svi divljaju jedno vreme, pa ubiju ili ostave. A ovo je divljanje u nedogled i u beskraj. »Mi imamo vremena, nama se ne žuri.« Svim policijama se žurilo, a ovim se ne žuri. Godina, dve, tri, pet, petnaest. Dok žrtva traje. Divljanje prestaje jedino da bi se žrtva održala u životu, da bi se divljanje nastavilo. Dotle je već stigao svet. Ako već jednom ne stane biće to bez povratka. I bolje je onda da bude groblja, brana koja nije zadržala divljaštvo, možda pronađu opet da je podignu.

A Francuz i ne zna šta je učinio za njega, od njega. Ponovo je pun ljubavi za sve njih. I za te što viđu, te što ih premlaćeni, žedni, gladni, iznemogli, bespomoćni, gledaju sa strahom.

Bi Relja i da se nasmeje i da plače. Eto, tehniku nije izučio, a ovo ovde jeste. Podučio ga, doučio Sveta Francuz, seljak iz Železnika. I Sirotinja. I Bata Gile. Taj crnokošuljaški stroj koga nestaje, osipa se polako, a ostaće u svesti, neće svim poremetiti umom.

Na krugu ih je svega četrnaest. Ne vode ih ni pod mine, ni pod labude, ni pod gvožđe. Idu ka brodogradilištu, na obalu. Vadiće pesak. Kakav je to popust? Umesto usijanog kamena, pod nogama mek pesak, užareno telo hlađi voda. Nije to ono oktobarske vadeđenje po buri.

Ulaže u vodu skoro do grla. Po dvojica drže tragač, a dvojica treba da ubacuju pesak. Niži drže tragače u neprirodnom položaju, u visini grudi, a više treba sa dna da podignu pesak da ga voda ne spere.

Po vodi crne košulje. Crno po plavom. Čija li je to zastava? Koje li su to estete iz CK i Politbiroa tako složile boje? Ili je to bio neki instruktur sa strane? Neko ko se razume u mora.

Talasići ih nateruju da dignu pogled uvis. I to kretanje vode izaziva mučninu u praznou utrobi. Dizu lagano lopate kroz vodu, ali se pesak spirala i to što stigne do tragača ravno je ničemu. Mor-

ska voda počinje da razjeda rane. I telo ispod vode ne može da se odmori od bela. Već posle dva-tri sata počinju da modre. Sustiže ih sve. Istrage, bojkoti, noći nad kiblom, iznurujući rad, žed, glad. Sitna drhtavica prelazi u cvokotanje. Malo-malo, pa nečije telo klone u vodu, a po površini ostaju mehurići. Grabe poluonesvesćene, poluuđavljene i vuku ih ka obali. U vodu ulecu vodnici, letvama ometaju izvlačenje, ako se banda ne udavi, onda bar da se na vjek i vjekova napije slane vode, da ne valja, da ne valja više ni sebi ni drugima, da više nikada ne digne ni glavu, ni glas. Na obali sve više pomodreljih, nemoćnih, više ih ni letve ne mogu dići.

Modre, očerupane ptice na pesku. Koliko će ih još moći da mahne krilima, da poleti? Broje li ih islednici, ili samo uživaju u panorami — komunisti na šljunku.

I Srba usporeno tone u vodu. Francuz i Relja ga brzo hvataju da ga izvuku na suvo. Pršte udarci po njima i pršti voda, ali je to malo krv u talase.

— Srbo! Nosonjo! Baba jago! Šta je za tebe voda — više Relja — Šta si se omlitivao. Otvori oči — pljeska ga po obražima.

A Srbine oči su otvorene. Nema u njima ni neba, ni bola. Ničega nema. Telo gori. Hoće li ga sažeći? Možda će se povratiti. Možda će ga povratiti neki Nikola Nikolić. Ima drugova u bolničkoj barci...

Više ne rade. Leže na šljunku, a njih trojica stoje u vodi. Drino Hajrudin na malom doku hlađi stopala. Ostali vodnici oko njega. Čekaju da se i njih trojica svale u more.

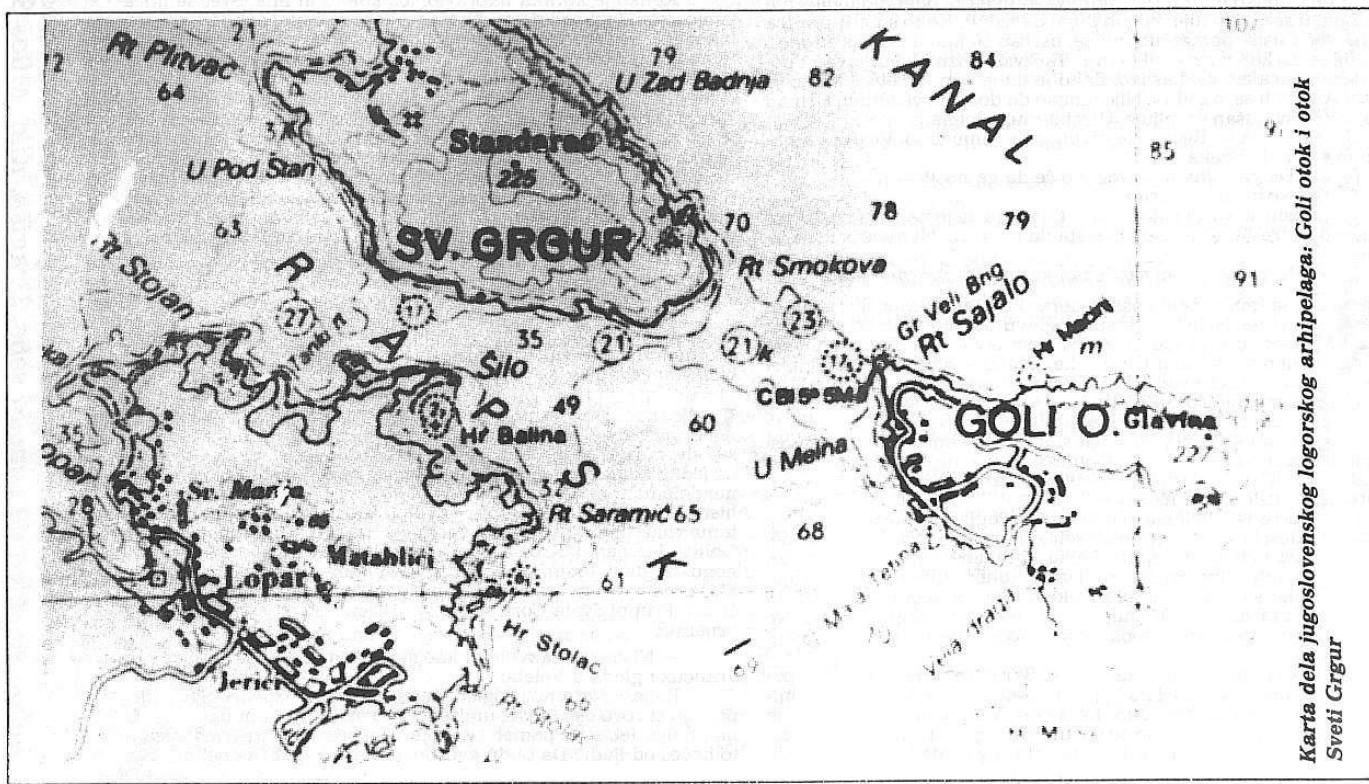
Relja uporno stoji. Ne može da zadrži cvokotanje, a stoji. Stislo ga more, guši ga. A mora ostati da stoji. Mora da stoji duže od islednika, od Drinog čekanja. Stajanje i čekanje postaju jedini smisao. Stajati i odstojati — te mu je ime, svi mrtvi, pre i sada. Vidiš, gestapovci se nisu potrudili da ih tako gurnu u vodu. Možda zato što nije bilo mora. Ali bilo je Nišave, Dunava je bilo.

Epolete, Udbaške. Opet: »Mi imamo sredstva i mogućnosti da vas nateramo... Traj, traj. Dok ima i jednog mišića. I jedne kosti. Dok je mozak možak iz njega će snaga, cedi je cedi, uvek se nade još nešto što se može iscediti dok traje čovek. A onda Golicem struji spasonosan vetar — prekin rad!

Noć puna nemoći. Bolne obamrstosti. Ispreturnih, pomešanih slika. I slike su polomljene. Deliči. Rakina lobanja kraj Jasminog uzglavlja. Jelkine oči u mauthauzenskom dimu. Traze Žiku Čuleta. Trude se oči, a dim je dim. Ne možeš razaznati. Zeleni vrh. Pesme u krivim ulicama kraj pirotske pruge: »Nećemo stati, klonuti, sesti, dok našom zemljom...« Nije klonuo, a, eto, kraj je tu. Polunesvesno odlazi na krug. Teška koraka. S naprezanjem stiže. Samo što budu izašli iz zice, ako uspe da izade, pašće. I umreće popljuvan. Još će ga neko, dvomotorsku lešinu, udariti nogom u slabine. A svi će vikati »Ja, banda«. Samo što će neko ipak preživeti. Neko uvek preživi. Sirotinja, Bata Gile, Francuz, Kiki?

Više ne može da stoji. Vuče ga šoder na krugu ka sebi. Počinje polako da se srozava. Koji ovo beše dan. Četrediseti? Četrediset i prvi dan crnokošuljaške?

— Relja, — trči Kiki prema njemu, — nema više stroja. U paviljon. Nema ga. Ukinuti ga. — A onda ga uzme ispod ruke. Mater mu, koliko će se još puta umirati. ■

Karta dela jugoslovenskog logorskog arhipelaga: Goli otok i otok Sveti Grgur